

Gerevich-Kopteff Éva

GEREVICH LÁSZLÓ AZ ÉN SZEMÉMBEN¹

Apámról gyönyörű történeteket tudok. Legtöbbjüket ő mesélte, sokat közülük mások is megerősítettek. Mindegyikben pozitív szerepet játszik, büszkén is mondta el őket, van, amelyikben hősi magasságokba emelkedik. De mindegyikben erős, energikus élni akarása győzedelmeskedik.

A történetek egy részét továbbadtam, először a finn diákjaimnak, már ha érdekesnek tartottam őket erre az őszinteségre, aztán később a finnül is tudó, norvég anyanyelvű unokáimnak. Sikerem volt velük. Persze mindig egy kicsit variáltam a történeteken, a hallgatósághoz alakítottam, méregettem az illendőség határait. Számukra az időpontok, nevek, események kötötték Magyarországhoz az izgalmas kalandokat.

Azt hiszem, apámat nem nagyon érdekelte az iskola, kisiskolás korában a nagy létszámú osztályban ő is szenvedhetett. Az iskola valahol a Városmajor, Batthyányi utca és Vérmező közötti háromszögben lehetett, Zoltán unokaöcsém szerint az Attila út 135. szám alatti régi Attila utcai Általános Iskola volt. Utána a Toldyba járt és egyik tanára örömmel emlékezett. Azt mondta, Németh László édesapja volt a legjobb tanára,² és az ő hatására szerette meg a földrajzot. Apám mindig készen állt képviselni az „igazságot”, és mozgékony, lobbanékony gyerekként a szünetben nem ijedt meg a verekedésektől. Visszatérő története, hogy egy kisebb fiút sikeresen megvédett nagyobb fiúk molesztálásától. Ez valószínűleg nagyon látványosan történhetett, és lett az iskolában erejének és ügyességének bizonyítéka. Mindenesetre hittük is, nem is, de valamikor hatodikos koromban új lány jött az osztályomba, és pár hét múlva tudakolta, hogy ki az apám, mert egy Gerevich László az ő apját védve verte meg az erős fiúkat annak idején, és még most is hálás neki, mert aztán békén hagyták.

Körülbelül kilenc-tíz éves koráig, szülei válásáig sokat találkozott a Ladányi rokonsággal, (1–2. kép) Kassán, majd Miskolcon, anyja szüleivel és testvéreivel, akikkel életük végéig tartotta a kapcsolatot. A legidősebb lány, Ladányi Blanka férje körorvos volt, és egyik lánya, Densz Éva, apám legkedvesebb unokatestvére sokszor

¹ Gerevich-Kopteff Éva visszaemlékezése Markója Csilla felkérésére született, az MTA BTK MI Tudománytörténeti Kutatócsoportja a Gerevich-hagyatékkal kapcsolatos kutatásainak keretében. A lábjegyzeteket írta Bardoly István, szerkesztette Markója Csilla (MTA BTK MI).

² Németh József (1873–1946) a Toldy Ferenc Főreáliskolában tanított. Gerevich László I. osztályos tanuló és érdemjegyeit ld.: *A Budapesti II. kerületi M. Kir. Állami Toldy Ferenc Főreáliskola Értesítője* [...] az 1921/22. iskolai évről. Budapest, 1922. 18.

1. Gerevich László édesapja, Gerevich Zoltán az 1910-es években.
Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei

járt nálunk, még én is emlékszem rá. Nemrég Blanka egyik unokája, Sárvári Imre írt nekünk Kanadából, ahová az ötvenes években disszidáltak. Gyerekkorában ő is járt nálunk. Nagyanymnak, Ibolyának egy másik leánytestvére (talán Irma volt vagy Ida) öngyilkos lett szerelmi bánatában, mintha pisztolyt használt volna, de róla nem tudok többet. Nagyanym édesanyja Cholnoky Vilma volt, bárónő anyával, büszke asszony, tőle hallhatta Ibolya a ruténok szidását. Apai nagyatyja, József pedig Geringerből lett Ladányi. A másik két lány, Angéla és Aranka és ifjabb József, a fiú nem tudott a háború után magához térni, a szülők már korábban meghaltak.

2. Gerevich László édesanyja, született Ladányi Ibolya, 1910 körül.
Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei

Miután nagybátyjához, Tiborhoz költözött apám, megjelent az életében unokatestvére, Gerevich Aladár, és a két majdnem egyidős fiú, olyan kilenc- tízévesek lehettek, testvérként éltek. Teljesen más érdeklődési körrel rendelkeztek, de apám mindig is nagyra értékelte a mozgást. Testvéri kapcsolatuk birkózásokban, verekedésekben erősödött, apám szerint ő volt a gyorsabb, amire később Ali bácsi megértően elmosolyodott, amikor meghallotta. Megengedhette magának.

Úgy gondolom, apám nem rajongott a középiskoláért sem, de sokat olvasott, főként francia szépirodalmat, és el is küldte a család Franciaországba nyelvet tanulni, ahogy már korábban több nyarat Ausztriában töltött Lily néni családjánál, hogy a nyelvet gyakorolja. Vele haláláig levelezett, sőt anyám is összebarátkozott vele, és a hetvenes években meg is látogatott minket a Fenyő utcában. Lily néni valahogy rokon kapcsolatban állt Melocco Miklóssal, már nem emlékszem, hogyan. Erről apám akkor beszélt, amikor felállították Melocco Léda szobrát a Pálya utca sarkán.³

Azt hiszem, apám a szíve szerint irodalmárnak ment volna, azt is tanult az egyetemen, ahogy Tibor nagybátyja is tanult. Rengeteg francia nyelvű regény volt a könyvtárában, Balzacért, Maupassant-ért, Stendhal-ért rajongott, de emlékszem, amikor hosszan beszélt Camus regényeiről, részben saját érzéseinek visszhangját találva meg bennük. Olvasta, szerette a kínai regényeket is, sok fordítás jelent meg a hatvanas években. Az amerikai irodalom is érdekelte, Thornton Wilder volt az egyik kedvence, rajta keresztül ismertem meg én is a *Szent Lajos király hídját*. A modern angol irodalom képviselőjének, Aldous Huxleynak *Szép új világából* gyakran idézett és beszélt viccelődve és egyben borúlátóan a jövőről. Gyerekkoromban gyakran szavalt Ady-verseket, élete végéig odavolt Adyért. Írogatott verseket is, egy-egy mélyebb gondolat köré építette őket, de ezek aztán patetikus túlzásokban értek véget. Végül egyikük sem lett irodalmár, lehet, hogy apám egy kicsit belesodródott a szakmájába. A húszas éveinek elején halt meg apja és imádott édesanyja is, akkoriban, amikor valószínűleg döntenie kellett, mit is válasszon. Tibor bácsi hatására választhatta a művészettörténetet, (3. kép) a kassai Szent Erzsébet-templomot,⁴ és tőle kaphatott sok tanácsot és segítséget. Úgy tudom, a háború után került érdeklődése középpontjába a régészet. Egyszer úgy magyarázta, hogy a régészetben kell legkevésbé figyelembe venni a kor ideológiáit, ott a tények döntenek.

A harmincas évek közepén hosszabb időre Olaszországba utazott ösztöndíjas-ként,⁵ de nem tanult meg jól olaszul, majd 1947-ben már nős emberként Londonba kapott tíz hónapra ösztöndíjat, ahol angol nyelvtanulásra használta ideje nagy részét. Ekkor támadt óriási lehetőség a család számára és komoly választás elé kerültek: emigráljanak-e Angliába. Anyám ekkor már második gyermekével, László öcsémmel

³ Kilus-kút (Léda a hattyúval), amely 1987-ben került felállításra a Mészáros u. - Pálya u. - Kosciuszko Tádé utca által körülhatárolt kis téren.

⁴ Gerevich László doktori disszertációja volt: *A kassai Szent Erzsébet templom szobrászata a XIV-XVI. században*. Budapest, 1935. (A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 29.)

⁵ 1936-1937-ben volt a Római Magyar Akadémia ösztöndíjasa.

3. Gerevich Tibor Velencében a tanítványaival, hátul, közepén Gerevich László.
Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei

volt terhes, szülei maradásra biztatták, és maga sem mert volna nekiindulni a bizonytalan útnak. Így apám hazatért szép feleségéhez, Vattai Ilonához⁶ és növekvő családjához. Ilona tíz évvel volt fiatalabb apámnál, és nővérel, Vattai Erzsébettel művészettörténetet tanult az egyetemen. Félénk volt és hallgatag, nagyon elegáns. Apám Pálma nevű volt barátnője hívta fel rá figyelmét, és ő hallgatott a tanácsra. A művészettörténet hallgatók és tanáraik együtt jártak szórakozni. Apám egyszer úgy írta le a társaság érzéseit és hangulatát: úgy éltek, mintha érezték volna, hogy közel a világvége, és ők nem tudják megakadályozni; a most már minden mindegy hangulat uralkodott rajtuk. Tudok egy, a képzeletemet hosszan foglalkoztató asztaltáncoltatásról apám Naphegy utcai bérlakásában, ahol valószínűleg úgy be voltak csípve, hogy nem jöttek rá, ki is mozgatta az asztalt. Sokat mentek evezni is. Anyám egyszer nagy titokban elővette és megmutatta apám levelét, amelyet egy dunai hajókirándulás után írt, és amelyben ez az egy szó állt: szeretem. Ez megpecsételte sorsukat. 1944. június végén kötöttek házasságot, a templomból sietve távozniuk kellett a bombázások miatt, és a bombázások nehezítették nászútjukat is. Lilla-füredre utaztak, és a cél előtt pár kilométerrel a vonatot bombázni kezdték, úgy,

⁶ Vattai Ilona (1921-1988), 1942-1946 között olasz irodalomtörténetet és művészettörténetet tanult a Pázmány Péter Tudományegyetemen, ahol 1952-ben szerzett művészettörténész oklevelet. Előbb a Szépművészeti Múzeumban, majd a Magyar Nemzeti Galériában dolgozott, ahol létrehozta a Régi Magyar Osztályt, melynek 1976-ig vezetője volt.

hogy le kellett szállniuk csomagostul, és apámnak kellett cipelnie a szép ruhákkal, könyvekkel megpakolt súlyos bőröndöket, mert anyámnak már nem volt szabad cipekednie. Azt hiszem, ekkor hallotta anyám először dühödten kiabálni apámat. Akkor még gazdag nagyapám, Vattai József⁷ vett számukra lakást a Somlói úton, ahonnan anyám visszaköltözött a szüleihez az Orlay utcába, amikor apámnak valamikor novemberben be kellett vonulnia.

Innen kezdődtek a nagy történetek. Alakulatát decemberben nyugatra parancsolták, elindultak, de tudták, mi vár rájuk. Apám és Kőmíves Sándor színész⁸ megszerezte az alakulat pecsétjét és mindenkinek, maguknak is adtak szabadságlevelet, és mindenki ment, amerre látott. Amikor kiderült a dolog, mindkettőjüket halálra ítélték. De akkor már messze jártak. Úgy emlékszem, erről Kőmíves Sándor is beszélt. Közel voltak Győrhez, és apám mindenképpen vissza akart kerülni Budapestre, még az ostrom előtt. Várta felesége és születendő gyermeke, remélhetőleg fiú. Utolsó lehetősége maradt a hazautazásra Győr főterén pár teherautó, óriás tömeggel körülvéve, mindenki fel akart jutni rá. Apám keresztülvergődött a tömegen, és próbált feljutni a teherautóra, könyökét, öklét használva. Aki feljutott, azt visszahúzták és a helyére törekedtek. Többszöri kísérlet után apámnak sikerült fennmaradnia. Elgondolkoztattott, amikor Tüskés Tibor könyvében olvastam a Pilinszkyvel készült interjút arról, hogy az ostrom előtti napokban Győrben szökni akart a fegyver nélkül nyugatra irányított tüézér alakulatától, de nem tudott. Azt mondta, „nincs képességem a szökésre, inkább sodródtam tovább.”⁹ Ott volt apám is, és neki sikerült erejének, ügyességének és elszántságának köszönhetően. Tudta, hogy a családjának szüksége lesz rá.

Budapest határában a budaörsi kopasz mézskődombok közelében lebombázták az utat, és le kellett szállni a teherautóról, éjjel volt, telehold, jól lehetett látni a havas tájat, és apám kikerülve az utakat az erdőn át ment a város felé, közben szétbombáztott házakat és halottakat látott. A város már körül volt kerítve, mire odaért, de apám csak ment előre és egyszer csak látta, már Budán, hogy egy szélesebb út egyik oldalán német katonák, a másikon oroszok puskával kezükben, lövésre készen várnak, és ő csak ment előre üres kézzel az út közepén. Senki nem lőtt rá, így érkezett az Orlay utca 8. elé és sokáig kellett kiabálni, amíg végre kinyitották az ajtót, először megdöbbenéssel majd kitörő örömmel fogadták. Karácsony éjjele volt.

A következő esemény születésem (1945. február 8.) utáni napokban történt. A ház lakói az óvóhelyen tanyáztak, de az én családom a mosókonyhában szorongott. Anyám még ágyban feküdt, mellette én pólóban, matraca alatt a családi ezüst. Zsákmányt kereső, részeg orosz (szovjet) katonák nyomultak be a helyiségbe, és akkor az a ritka, különleges helyzet jött létre, amikor a jelenlévők mindannyian ösztönösen, a célnak megfelelően, tökéletesen együttműködve reagáltak. Az egyik katona anyám ágya elé lépett, erre apám az ágy és a katona közé ugrott, abban a

⁷ Cementáru-gyáros és építőanyag kereskedő, illetve építési vállalkozó volt.

⁸ Kőmíves Sándor (1897–1980) színész.

⁹ Tüskés Tibor: *Pilinszky János*. Budapest, 1986. 80.

pillanatban a katona felemelte pisztolyát, hogy lőjön. Erre nagyanyám elfújta a gyertyát, anyám nővére észteszejtően sikítani kezdett. A katona lőtt, de apám egy másodperccel a lövés előtt leguggolt, és a sötétben négykézláb kimászott a szobából. A lövés anyám feje fölött vágódott a falba. A katonák szerencsére megzavarodtak, kibotorkáltak a sötétben és eltűntek. Azt hiszem, nagyapám volt az egyetlen, aki az egész jelenet alatt dermedten állt. És mit érezhetett mindebből egy csecsemő?! A képet soha nem felejttem el, apám mesélte százszor és minden résztvevő megerősítette, kivéve engem, aki mégis sokadszor továbbmondom. Néha tanáraink beszéltek arról, hogy a mi korosztályunk érezhetően nyugtalanabb volt a többinél, nem csoda, ilyen és ehhez hasonló érzésekkel a zsigereinkben.

Apám szerezte nekem a fürdővizet, míg a többiek fölolvastották a havat, apám a Gellért Szállóba járt tisztább vízért két vödörrel, ahol a pincébe zsúfolódott a környék lakóinak nagy része. Az első napokban a két vödör (amelyeknek természetesen nem hiányzott az alja) igazolta úticélját. Nem véletlen, hogy Tabi László *Mit tud egy vödör?* c. kabarészáma olyan nagy hatást tett mindannyiunkra.

A következő eset is születésem utóregzéseihez fűződik. Valami oknál fogva a messze lakó orvosnak, aki csak néhány nappal a szülés után vizsgálhatott meg anyámat és engem, a családom csak utólag tudott természetben fizetni. Úgy gondolták, hogy egy bödön petróleumlámpába való olajat ajándékoznak neki. Elhatározták, hogy apám viszi el, mert nagyapámat nem merték ilyen bizonytalan útra küldeni, amikor még nem volt közlekedés. Apám később szidta családját, hogy is küldhettek egy katonaköteles korban lévő embert hosszabb útra, amikor a megszálló hadsereg gyűjtötte az ilyen korú férfiakat, és elhurcolta őket. Valahol aztán el is kapták apámat, és másokkal együtt behajtották egy ház belső udvarába, ahová a megszálló hadsereg egyik hadiszállását költöztették. Apám törte a fejét, hogyan is szökhette meg. A ház lakóit éppen akkor terelték ki, többek közt egy koffereit cipelő öregasszonyt is. Apám szerencséjére az örök nem vették észre, amikor oda ment hozzá, már korábban letette a bödönt valahová, és segített a koffereket kicipelni az utcára. Aztán nyugodt, határozott lépésekkel hazafelé vette útját, ahol fel se fogták, mi történt, csak keresték rajta az olajat. De már megint megmenekült!

Hamarosan átköltöztünk a Szent Imre herceg útja egyik nagyapám építette házába, majd 1948 telén a Fenyő utcába, a Naphegyre, nagyapámékkal és nagynémmelem egyetemben, akik sokat vigyáztak rám meg az öcsémre, József öcsém már ott született. Nagyapám megdermedése igazából már nem szűnt meg többé, ha örült is, hogy a legkisebb gyerek az ő nevét kapta. Elvesztette mindenét, házait, pénzét, életkedvét. 14 éves korában jött el Topolyáról, egy szegény családból Budapestre, még az első világháború előtt, hogy építómesternek tanuljon, még láttam sok gyönyörű rajzát, amikre büszke volt. Szorgalma, s céltudatossága sikerrel járt, és a húszas-harmincas években saját vállalatával egyre több házat épített először Erzsébeten, ahol eleinte laktak, majd Lágymányoson és Óbudán. A háború mindennek véget vetett. Az ötvenes években a metróépítkezésekhez került szakmai ellenőrnek, de lassan depresszióba hullott, orvosi félreértések sorozata okozta a hatvanas évek közepén halálát. Az egyetlen, ami felvillanyozta, amikor apámmal politikáról beszél-

hetett. Ezeket a beszélgetéseket valamelyest figyelemmel kísérhettük, mert különben „nicht vor den Kindern!”¹⁰ fedte el előlünk az egyre nehezebbé váló életet. Egyszer anyám elszóltta magát, amikor már dolgozni járt a Szépművészeti Múzeumba, és munka után bevásárolt, majd szatyrokkal a kezében indult volna neki az Ág utcának, hirtelen észrevette Pálmát, aki elegánsan lejtett el előtte, és anyám hirtelen behúzódtott egy kapualjba, hogy Pálma ne hogy meglássa fáradtan, kimerülten, cipekedve. Pálma sorsát is elárulta apám később, megrendülten, a kép egész életemben rettenetes belső látványként maradt meg, férjével öngyilkos lett, napokig nem vették őket észre, és a lakásban élő számi macskák beléjük kóstoltak.

Apámat egyre kevesebbet láttuk, rengeteget dolgozott, fáradtan jött haza. De a vasárnapi finom ebédekre összegyűlt a család, lazább volt a hangulat, anyám és nagyanyám kitétek magukért. Az ötvenes évek eleje egyre nyomasztóbb lett, apám szakmai sikerei (a budai vár feltárása, a Kossuth-díj) ellenére félelmek telepedtek mindannyiunkra. Megtanultam, hogy vigyázni kell, mit mondok az iskolában, és hogy a telefontól is félni kell. Apám ellen valami eljárást indítottak akkoriban, ezt csak később tudtam meg, mert 1953 őszén hosszú ideig tartó torokgyulladás után szívbelhártyagyulladásal a Tűzoltó utcai gyereklinikára vittek mentővel, ahonnan csak két hónap után engedtek haza. Az első napok egyikén apám késő este megjelent néhány percre szomorúan, könnyes szemekkel, látogatási időre nem ért oda és csak nagy nehezen engedték be. Az utolsó hetekben pedig már egyáltalában nem jöhettek látogatók az influenzajárvány miatt. Emlékszem, hogy várni kellett a penicillinre, mert Angliából hozták, az első injekcióadás pillanata élesen megmaradt bennem, mert a híres angol-magyar meccs rádióközvetítése idején történt november 25-én. Egyedül voltam a lányok kórtermében, mert a fiúkban volt a rádió és mindenki azt hallgatta nagyokat üvöltözve. Otthon is hónapokig kellett feküdnöm, néha apám a hátán vitt át a szomszéd házba játszani. Különben a tiltás ellenére sokszor titokban lemásztam az ágyról, hogy elpüföljem öcséimet.¹¹ Jót tett a kis mozgás, jobban is megfelel a mai orvosi utasításoknak. A rokonok, barátok persze mind nagyon sajnáltak, de egy dologra élénken emlékszem, anyám egyik, nem is közeli kollegája, Szilágyi János György¹² küldött ajándékba télen a szegény beteg kislánynak egy szatyor narancsot, életem első narancsait. Az 1953-as, 54-es évek nagyon nehezek voltak az egész család számára, a külső nyomások belső szorongásokká, betegségekkel majd halállá alakultak.

József öcsémtől hallottam egy anekdotát, mely apám ügyes egyensúlyozását volt hivatva bizonyítani. A történet szerint Sztálin látogatását várták Budapestre, és egy párthivatalnok a pártközpontból meglátogatta apámat, és azt az ajánlatot tette, hogy mivel a Duna-partról templomtornyokat is lehet látni a várban, le kellene azokat bontani. Apám azt mondta, hogy hát ilyen nagy munkálatokra már nincs idő, ezért

¹⁰ Ne a gyerekek előtt.

¹¹ Gerevich József, orvos, pszichiáter (1948?) és László (1947?).

¹² Szilágyi János György (1918–2016) ókortörténész. A Szépművészeti Múzeumban dolgoztak együtt. Ld. az *Enigma* Szilágyi János Györggyel foglalkozó számaint.

elég lenne csak felállványozni a tornyokat, és ha a nagy hatalmú úr kérdezősködne, azt kell mondani, hogy a lebontás már folyamatban van, hiszen látni az állványokat. Lezajlott a látogatás, és utána kérdezték, hogy most mi legyen. Apám válasza az volt, hogy érdemes lenne felhasználni az állványokat, restauráljuk hát a templomokat!¹³

Apám természetében keveredhetett nagyapám vidámsága, viccelődése és nagyanyám melankóliára való hajlama. Hol az egyik, hol a másik oldal volt az erősebb, a körülményektől függően. Anyám barátnője mesélte, mennyire szórakoztató tudott apám lenni társaságban, és én is emlékszem nagy, vasárnap reggeli bolondozásokra vagy kirándulások vadulásaira. Anyám azt mondta néhányszor, apámmal nem könnyű az élet, de fontos dolgokban lehet rá számítani, éppen az erős élni akarása miatt. Azonban a munkájával járó feszültségek felerősítették gyomrának érzékenységét, savtúltengést okozva, gyomorfekélyről is beszéltek meg epebántalmakról, amit ő részben családja befolyásolására is felhasznált. Régi barátok szűk csapata most is körülvette és támogatta, Bertalan Vilmos, Patek Erzsébet, Kornél bácsi,¹⁴ akik gyakran hazakísérték őt a munkából, sokszor még az utcán, a ház előtt is hosszan beszélgettek. Aztán Katona Ágnes és Jenő, majd Radocsay Dénesék, Garas Klára.¹⁵ Emlékszem, hogy még az ötvenes években néha este összegyűlt nálunk a társaság, jó vacsorára, pezsgőzésre, a régi időköt felidézve próbáltak meg elfelejtkezni a valóságról. Mivel én éberem aludtam, fel-felriadtam, ha valaki bekukucskált a gyerekszobába megnézni, felébresztették-e a gyerekeket. Hallottam az olykor fergetegessé váló vidámságukat, és egyszer nagy megrökönyödésemre egyikük pezsgőt ivott az egyik hölgy cipőjéből. Aztán később filmekben láttam hasonlót. A nagyobb baráti körbe tartoztak Gerő László és felesége, Babsi néni, Entz Gézáék, Vayerék, a feleség, Ágnes (Morzsi néni)¹⁶ lett a bérmaeresztanyám a római katolikusoknál, mert akkoriban én is „áttértem” hozzájuk, ha nem is hivatalosan. Különben is a pálosok kereszteltek meg gyorsan születésem után egy nappal a közeli sziklatemplomban, az ostrom utolsó napjai alatt, attól félve, hogy nem éljük túl az ostromot.

A bátor, ügyes apám energiáit felőrölte a túlélési harc, gyomorproblémái mellett tériszonya lett, néha nevetséges formában jelentkezett és egyre romlott. Nekem is van, és tudom, mikor romlik. Nem mert sziklára mászni többet, gangos házakba menni, egyre kevesebbet mozgott, bár az ásatások adtak neki mozgásteret. Majd csak 1959 után kezd nyaranta rendszeresen fát vágni Dobogókőn. Ezt a munkát sportnak fogta fel, és ezzel ellensúlyozta másik kedvtelését, amikor a nyugágyban feküdt a telek erdei tisztásán, valami szakkönyvvel vagy regénnyel a kezében, olvasgatva, el-

¹³ Ez egy vándoranekdota, ld. a tényleges történetet: Proisinger Lívía: A Batthyány téri barokk műemlékegyüttes tervezett lebontása és sikeres megmenekülése. *Urbs*, 6. 2011. 235-259.

¹⁴ Bertalan Vilmos (1911-1985) régész; Patek Erzsébet (1918-1995) régész; Seitl Kornél (1910-1967) térképész.

¹⁵ Katonáné Czobor Ágnes (1914-1987) művészettörténész; Radocsay Dénes (1918-1974) művészettörténész; Garas Klára (1919-2017) művészettörténész.

¹⁶ Gerő László (1909-1995) építész; Entz Géza (1913-1993) művészettörténész; Vayer Lajos (1913-2001) és felesége Zibolen Ágnes (1919-1999) művészettörténészek.

elbóbiskolva, a fákat nézve. Így várta a délutáni vagy az esti sétát. Az ötvenes évek végén a sok kinti feszültség mellett lassan kialakult egy családon belüli is, amely anyámat nagyon megviselte: az időnkénti titkárnövesztély. Erről persze én akkor nem tudtam, csak egy kicsit csodálkoztam, miért is kell néha apámmal mennem az ásatási körútjaira. Kicsit untam a sok felnőttet, a sokszor nagyon is szakmai beszélgetéseket, a hosszú autózásokat. Viszont érdekes helyeken jártunk, természetesen gyakran a közeli Pilisszentkereszten, ahol sokszor elhangzott Villard de Honnecourt¹⁷ neve, azt később a francia úton is hallottam. Majd felkerestük Genthonék¹⁸ nyaralóját meg a pilismaróti ásatás sírjait, azokra aztán nagyon odafigyeltem, innen egyszer késő este érkezünk meg a dömösi prépostság romjaihoz, ami teljesen lenyűgözött, ott csapott meg először a szent hely és az erdő misztikuma. És rengeteg román kori és gótikus faragott követ láttam, néha úgy tűnik, hogy Magyarországon és majd aztán Franciaországban az összes létezőt, teljesen beléjük szerettem, később a természetes kövekbe is, igazi kőbolond lettem. Mindegyik díszített kőhöz csatolt apám magyarázatot. Lendületesen tudott magyarázni, rá-rá villantott a nagy összefüggésekre, gesztikulált és ide-oda ugrált. A kis hallgatóság felelt meg neki a legjobban. Azt hiszem, a nagyobb közönség zavarta, velük már nem találta meg a kapcsolatot. De igényelte a hallgatóságot. Amikor kérdeztem anyámat, mit segítsen a konyhában, a válasz mindig az volt, beszéljess apáddal, vidd sétálni. Sétáltunk, beszélgettünk, vagyis hát főként ő beszélt, a család múltjáról, történelemről, földrajzról, de soha se pillanatnyi problémákról. Még kis tizenéves koromban el-elvitt néha a Ladányi rokonokhoz, de ők lassan eltűntek, összeroppantak a súlyok alatt, apámnak meg elég volt akkoriban a maga súlya. Apám és anyám kapcsolata a hatvanas évek vége felé megint megingott egy kicsit, bár már nem nagyon figyeltem rájuk, de rákényszerültem, amikor apám egy hónapos ösztöndíjjal Rómába készült utazni 1968-ban, és anyám hosszas könyörgésére belementem, hogy vele utazzam. Akkoriban már véget ért intenzív lázadásom időszaka, könnyebb volt így kerülni a konfrontálódást, de különben a sűrű program és a júliusi hőség nem is adott rá lehetőséget. Apám úgy nagyjából kijelölte a napi útvonalat, aztán én fogtam a régi útikönyvet és előre pontosan megnéztem a legfontosabb helyeket, épületeket és történetüket, és mire másnap rájuk került a sor, már jöhettek apám lelkes elemzései. Végül már az útvonalat is én határoztam meg, hosszan tanulmányozva a térképek rejtelmét. De az utolsó múzeumnál megálltam és csak a parkba voltam hajlandó bemenni. Apám szó nélkül csatlakozott hozzám. Az út vége felé néhány napot töltöttünk Firenzében, Sienában és Ravennában. Az ezalatt a hónap alatt látottak, hallottak mélyen megmaradtak bennem, és újból feltámadt bennem a vágy, hogy mégiscsak tanuljak művészettörténetet. Már apám ellenkezése is csökkenőfélben volt.

A szűkebb család adta apámnak az erőt a továbbéléshez, ha ezzel talán nem is volt mindig tisztában. A közös nyaralások, kirándulások, a vasárnapi ebédek, a közös

¹⁷ Villard de Honnecourt, 12. századi építész. Magyarországi személyes jelenlétét az újabb kutatások kétségbe vonták.

¹⁸ Genthon István (1903–1969) művészettörténész.

vacsorák, az esti vagy vasárnapi séták. A közös hétfő esti kabaréműsor hallgatások majd közös mozizások. Sokat járt moziba együtt a család a hatvanas években, láttuk együtt a legtöbb említésre érdemes filmet, főként olaszokat, Felliniket, de Hitchcockokat is, anyám persze azokat nem jött megnézni, nem bírta a túl izgalmas történeteket. Aztán beszélgettünk róluk. Színházba, hangversenyre akkoriban nem járt a család rajtam kívül, de aztán a hetvenes években apáméknak bérletük lett a Katona József színházba. A számomra utolsó emlékezetes utazásunk 1974 nyarán volt, amikor a családdal, József öcsém kivételével, hat hét alatt bejártuk Franciaországot, Észak-Olaszországot és Ausztria középső részét apám ösztöndíja segítségével. László öcsém vezette a világoskék Zsigulinkat, és felkerestük apám programjában szereplő 80-90 város és falu középkori templomait és múzeumait, természetesen Párizsban, Milánóban és Velencében bővült a repertoár. Ezt a hat hetet is szakmai választások irányították, olyan kis falvakban is jártunk, melyeknek se előtte, se utána nem hallottam a nevét. A strasbourg-i indulás után Colmar, Dijon és Cluny, majd például Autun, Avallon, Vézelay és a többiek Párizs előtt, és így tovább, aztán egy ideig a Loire mentén le Toulouse-on át Carcassonne-ig és onnét vissza kelet felé Avignonon át. Hosszú esszét írhatnék az út kínálta látványokról. Most anyámnál és öcsémnél volt a térkép és az irányítás. Az útiterv minden pontját be kellett tartani, ki kellett pipálni, az esti sétákon kívül semmi más lazítás, majd a negyedik hét után kikönyörögtem egy rendes ebédet egy tengerparti strand vendéglőjében, a siker nyitja apám támogató szavazata volt.

Hasonlítottam apámhoz, ahogy azt sokszor mondták nekem gyerekkoromban, aztán néha később is. Egyszer a Nemzeti Galériában, amikor ott dolgoztam, Supka Manna, Manna néni¹⁹ állított meg egy felkiáltással: hogy hasonlítasz az apádra! Meglátva elsápadó arcomat, hozzátette, de te azért szebb vagy... nem nagyon hittem neki. Belső tulajdonságaim egy része is örökség, de talán még több vonásom emlékeztetne rá, ha fiúnak születtem volna, lányként megtanultam jobban figyelembe venni környezetemet, és hát anyámtól is örököltem, példának okáért hallgatagságot és félnékeséget, mely tulajdonságoktól nehezen tudtam később megszabadulni. Tizenéves lázadó koromban lassan szembefordultam apámmal, ő is ingerlékenyebb lett, könnyen kiosztott mindenkit, anyámat is, aki csöndben tűrte, a veszekedést vulgáris dolognak tartotta, ártalmasnak a gyerekek számára, valójában nem viselte el a konfliktusokat, és nem tudta védeni magát. Így aztán én kényszerültem arra, hogy válaszoljak apámnak, sokszor anyám védelmezőjének mezében büszkélkedtem. Apám egyre patriarchálisabb lett, egyre konzervatívabb, úgy látszik, a család feje szerepére volt szüksége. Életkorával járt-e ez együtt, vagy szüksége volt netán e védő keretekre? Szembefordulásom egyik okának azt az akkori érzésemet látom, hogy az ő és a nagyszülők nemzedékét tartottam akkor vétkesnek a 20. század ismert alakulásában azzal, hogy elvesztették az Istent. Nem jöttem rá akkor, hogy bizony ez sokkal hosszabb és törvényszerű folyamat volt. Lázadozásom egyik eszköze így a vallás lett, egy kicsiny közösséghez tartoztam gimnazista koromban, akikkel titokban találkoztunk és akkor tiltott, transzcendentális dolgokról beszélgettünk, egy ellenőrzés

¹⁹ Bényiné Supka Manna (1914–2005) művészettörténész.

„megrenekült”. Körösök minden romba dől, de én hamarosan két munkásal elkezdtem kibontani a budai Vár házából a középkori maradványokat. Víznyomig könnyedén dolgoztunk, hiszen a leomlott falak mutatták mi a régi, mit építettek később. 1945 és 1947 között vagy hatvan középkori házat bontottunk ki ilyen „mozog uram, ha szolgád nincsen” módszerrel. 1945 augusztusában különben polgármesteri határozat született, mely elrendelte, hogy a volt budai városháza Szentháromság utcai épületét helyre kell állítani, s ez a Székesfehérvári Középkori Múzeum (később: Múvelődéstörténeti, majd Vármúzeum) elhelyezését szolgálja. Ugyanakkor megbízást kaptam az intézmény irányítására. Nagyrányó városkutatást folytattunk ezekben az években. E munka összefoglalásaképpen írtam meg az ún. Középkori házak. Budán című tanulmányt. Ennek elfogadása után lettem egyetemi magántanár.

6. **Úgy tudom, már 1946-ban megindultak, s kivált 1948-tól folytak erdélyesen a budavári ásatások. Noha nagy, beszeferáló monográfiát is közzétett értelem, a tásasabb közvélemény keveset tud a események és, H. zikalag is sok megröbáltatásal járó, hatalmas munkáról...**

— 1946-tól 1963-ig tartott ez a feltáró munka. Nagy Lajos elhunytá után, 1948 novemberétől lettem a fővárosi múzeumok központi igazgatója, s akkortól a középkori kutatásokat is én irányítottam. Idővel már vagy száz emberrel dolgoztunk, s a Fővárosi Tanács javaslatára a Terhívatólól megkaptuk az ehhez szükséges pénzt is. Igen összetett kutatómunkát folytattunk: természetesen nem előpöbítettük meg a feltárással, írott és íratlan forrásoknak sokaságát használtuk munkánkhoz. Az ásatások során nemcsak tizenegyedik-tizenötödik századi rétegeket találtunk, hanem tizenharmadik, sőt, tizenkettedik századunkat is. Hosszú, sokrétű történet ez, e hasálokban nem térhetünk ki a részletekre. A lényeg: egyértelművé vált, hogy a középkori vár hatalmas, régépből építészeti maradványokra épült. A tizenkilencedik századi közélet fogás szerint Zsigmond építette a királyi várat. Mi viszont olyan rétegeket találtunk, amelyek a tizenötödik századi vár alatt helyezkedtek el, s egészen más építészeti, kőfaragó technikai készültek. Megállapíthatunk azt is, hogy olyan kora, talán tizenharmadik századi oszlopok, pillérek azok, amelyek gigantikus építményt tartották valamikor. Végigírtam Európát, s több helyütt a miénkhez igen hasonló pillérekre találtam. Perem-Bizánc-

ban például ezek már a hatodik században megjelentek, Franciaországban a tizenkettedik század elejéig építettek ilyeneket. Nagy vita keletkezett következtetéseimből, némely számomra fájdalmas tanulsággal. Elhangzottak olyan vélemények is, amelyek nem támaszkodtak megfelelő tudományos vizsgálatokra, komoly bizonyítékokra. Tudósított a nézeteltéréseiről a sajtó is. Nem mindig tárgyilagosan.

7. **1958-ban, tudomásom szerint professzor úr kezdeményezésére megalakult a Magyar Tudományos Akadémia régészeti kutatócsoportja, ez 1971-től az MTA Régészeti Intézeteként működik. Ön ennek létrejöttéig 1981-ig irányította az ott folyó kutatásokat. Milyen szándékkal s eredményekkel?**

— Molnár Eriknek is szíveské volt ez az intézet, én szintén szorgalmaztam az akadémiai régészeti kutatócsoport felföldítését. Erdéleig csak középkori kutatással, csupán magyarországi témákkal foglalkoztunk volna, ám végül győzött a gyakorlatiasabb szemlélet: tásasabb kutatási arculatot kapott intézményünk, talán, mert — némi rosszmájú szóra várom — valamely római vagy más „külföldi” témával könnyebben ki lehetett jutni Olaszországba, vagy akár Amerikába, a világ kongresszusaira. Én viszont úgy gondoltam: nekünk elsősorban azazt kell foglalkozunk, amivel más nem foglalkozhat: a hazai feltárásokkal. S itt is bőségesen lehet kutatni:való! lenni. A rendszeres hazai ásatások egyébként századunk elején indultak meg, s már a múlt században születtek tudományos értékű művek. (Az első régészeti leletismertetést Jenkovich Miklós adta közre, 1834-ben; Römer Fülöp 1866-ban jelentte meg Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra című könyvét; 1968-ban indult a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társaság folyóirata, az Archaológiai Értesítő; Pulszky Ferenc 1897–98-ban jelentette meg Magyarország archeológiáját, két kötetben); a régészeti oktatásnak, a feltárásnak, földgölgözésnek, a tudományos munkának számos műhelye volt 1945-ig, azután pedig országos intézmények fogták össze az egyetemeken és a múzeumokban folyó kutatást.)

A tudományos munkának intézményünk létrejöttéig nem volt önálló műhelye. A Régészeti Intézet végül az ismert közgyűteményi tagoldóság szerint működött: ókori, római kori, népvándorlási és középkori osztályal. Egyébként még 1968-ban is csupán kilenc kutató dolgozott nálunk. S egy további adat: az első esztendőben mindössze tizenhat ezer forint

Fotó: Vohl Ottó

jutott ásatásra. Jó néhány esztendőre volt szükség az intézmény „nagykorúsításához”, habár kezdetül fogva kitűnő szakemberekkel dolgoztunk, s marandó az ásatási és elméleti eredményekre jutottunk.

8. **A régészet, gondolom, nem állhat meg a maga lábán a társadalomtudományok s a természettudományok kiegészítő, kiegészítő kutatással nélkül. Mőd nyílt-e arra, hogy elfajlva „ársulás”, tudományközi foglalkodás érvényesülhessen?**

— Kezdetül arra törekedtünk, hogy megtartsuk az ilyen kutatás feltételeit. Megszerveztük a műszaki és a fotóesportot, létrehoztuk a restauráló műhelyt, adattárát létesítettünk. Szándékunk szerint nemcsak régészeket, hanem más természettudományok szakképzésű kutatókat is — például paleontológust, zoológust, kémikust stb. is alkalmaznunk kellett volna. Nélkülözhetetlenül fontos lett volna kémiai laboratóriumot felállítanunk. Erre eleinte nem nyílt alkalom, ám már a hatvanas évek közepétől elkezdhetük a különböző társintézmények közreműködésével — a természettudományok vizsgálatok. (Ma már az intézet huszonhárom főállású kutatója közül, tudomásom szerint, három természettudós: kettő archeológus, egy antropológus; de rendszeresen dolgozik az intézetben mineralógus, geohidromorfológus és botanikus is, s számos természettudományos intézet működik közre a különböző munkálatokban.) Elégedett ugyan nem lehetnem eredményekkel, a komplex szemlélet s a tudományközi gondolkodás magvát azonban talán sikerült annak idején elhintenünk. A nyolcvanas évek fordulóján mindenesetre már e jeyben dolgoztunk Magyarország régészeti topográfiáján, a magyarországi és az egyetemes régészet különböző területein. Akkoriban így jelöltük meg munkánk jellegét: ember- s gazdaságközpontú kutatásokat vég-

zőnk. Társadalom- és gazdaságtörténeli rekonstrukcióit végzőtunk tehát.

9. **A társadalomtudományok művelésénél — gondolom, még a sok tárgyi bizonyítékkal dolgozó régészeknek is — gyakran szemlélre vetik, hogy munkásságuk jórészt találgatásokra, következtésekre épül, kutatásai közfelfókben kevés a cáfolhatatlan bizonyosság. Hogyan vélekedik erről?**

— A bizonyító eljárás szükségességét nem lehet elvitálni, kiválti manapság, amikor sokan hallgatnak arra, hogy erről újra megelégedezzenek. A klasszikusan képzett herán tudósok — különösen a történészek — olykor még vállalkoznak a komoly bizonyításra, de mind ritkábban tapasztalom az elfújta gondolkodást, módszerességet. Pedig a társadalomtudományok már módszeresra sem nélkülözhetik a komoly, pontos levezetéseket. Meggyőződésem: a legelvonatb társadalomtudományi lételekehez is csupán egyrati bizonyítási eljárással lehet eljutni. Ami bizonyíthatatlan, vagy bizonyítatlan bizonyítható: az kétséges, sőt, valószínűleg nem igaz. Érvénytelen. A mi tudományágunk feltárásokon, leleteken alapozk, szigorú logikájával, összetett vizsgálóttalokkal eljuthatunk a múlt cáfolhatatlan, vagy legalábbis nagyon valószínűsíthető „visztaállítására”. A tárgyias szakmákban is előbb-utóbb lelepleződnék megsemmisítékek.

10. **És esetleg szakaszosan halmozva olvasható megkérdezésben tobzódo, gazdasági, erkölcsi és meganari más gondolat küszködő világunkban mi haszna, értelme annak, ha — mondjuk valahol kétférel erődítményre lelek, vagy — tegyük fel — módosítják a korábbi budavári történeli kronológiát?**

— Kérvetlen haszna nincs a mi munkánknak, egy-egy régészeti lelettel, felismeréssel nem lehet apró- vagy nagy pénzre váltani. A human műveltség háttérbe szorítása azonban mérhetően nagy károkat okozhat. S nemcsak a lelki elszegényedés, elszűkülés, beszűkítés révén. Még a real tudás — a kémia, a csillagászat, a fizika, a biológia, a matematika stb. — is csupán a human tudomány segítségével, az általa teremtett erkölcsi szemlélet „jövedelméből” lehet a miénk, válhat csakugyan verünké. A human műveltség ad lehetőséget arra, hogy igazán szélt régészeti zafia, a filozófia, az irodalom, a történelem, a régészet tudománya; ember tudománya. Ezért is valamennyi, noha mindig vonzódtam a természettudomány adatait, képleteit, törvényszerűségeit ismerő emberekhez, tudósok: ők sem nélkülözhetik a mi tudásunkat, következtéseinket, bizonyításainkat. Ez ember- s gazdaságközpontú tudomány.

Nádor Tamás

4. Gérevich László 1987-ben. Repr. Magyar Ifjúság, 1987. 3. 431.

alatt álló, nyitott szellemű, karizmatikus pap vezetésével. „Avantgárd”, elit csoportnak láttam magunkat. Reménykedtem abban is, hogy olyan útmutatást kaphatok a gyakorlati élethez, amit nem kaptam az előző nemzedékektől, sem privát, sem nyilvános szférában. Apám halálra izgulta értem magát, és mintha egy kicsit irigykedett volna rám a hitem, a kalandvágyam miatt. Azt hiszem, hogy az „emigrálásom” is e lázadás késői formája. Úgy hallottam, Vayerné Morzsi néni mesélte kollégáinak, jó, hogy kikerültem a család szorításából. De ahogy a mondás tartja, szembekerülsz azzal, ami elől futsz.

Anyám súlyos betegségét követő korai halála 1988-ban egy hosszú szimbiózist szakított meg, apámat depresszióba lökte, egyedüllétre ítélte és egy lassú leépülést gyorsított fel nála. (4. kép) Néha azt hiszem, hogy az öregkori leépülés csak védekezés, hogy ne kelljen a valósággal szembenézni, de a depresszió jelzi, hogy azért valamilyen szinten tudjuk, hogy mi történt, mi történik. Apám nem akart a halálra gondolni, anyám temetése napján nagy botrányt csapott a rosszul sikerült ebéd miatt, hogy elterelje a figyelmét az eseményről. Emlékszem, hogy Ali bácsi temetésére el se ment, valami betegséget talált ki magának, csak ne kelljen belegondolnia abba, hogy az élet véges. Így az energikus élniakarása megmaradt, de irreálissá vált, a tények elhomályosodtak, a körülmények nehezen felismerhetővé váltak. Anyám hiányára panaszkodott állandóan, de elszántan keresett új társaságot magának. Végül is senki nem felelt meg azoknak a követelményeknek, amelyeket a partnerrel szemben támasztott. Egy kicsit mindenkit ellenségnek látott, minket, gyerekeit is. Egyedül nagy könyvtára, az ismerős könyvek adtak biztonságot neki, az utolsó pillanatig vásárolt könyveket, mintha azok megvédték volna őt a közelgő ismeretlentől. A falakra már korábban régi fényképeket tett ki édesanyjáról. Se apámmal, se anyámmal nem lehetett a halálról, se az ahhoz kapcsolódó konkrét tennivalókról beszélni, mintha becsukták volna a szemüket, hogy ne lássanak, mert akkor talán elkerüli őket a közelítő.

De tudjuk a történet végét.